

EL RETALL TESTIMONIAL D'UN FULL
D'ANTIFONER VISIGÒTIC (S. X-XI)
PROCEDENT DE L'ANTIC ARXIU DE LA
SEU DE RODA D'ISÀVENA
(MADRID, ACADEMIA DE LA HISTORIA, MS 9/4579)

per FRANCESC XAVIER ALTÈS I AGUILÓ

En ser reconquerits als sarraïns, durant els primers anys del segle IX, els territoris del Pallars i de la Ribagorça foren eclesiàsticament adscrits al bisbat veí d'Urgell. La posterior concreció del comtat de Ribagorça i el conflicte derivat de les pretensions d'independència eclesiàstica dels seus comtes enfront de la jurisdicció de la seu urgellesa farien néixer la desapareguda seu episcopal de Roda d'Isàvena o de Ribagorça (Baixa Ribagorça aragonesa). Fou vers l'any 955 que, en virtut d'una entesa entre l'arquebisbe metropolità Eimeric de Narbona i el comte Ramon III de Ribagorça, era erigida la seu de Roda com a solució per a regularitzar, alhora, la situació canònica i patrimonial del bisbe itinerant (o palatí) que el comte Ramon I de Pallars-Ribagorça s'havia instituït, tot aprofitant la crisi i l'intrusisme episcopal de l'any 888 a la seu urgellesa, per tal d'obtenir la independència diocesana de la Ribagorça malgrat els drets jurisdiccionals del bisbat d'Urgell confirmats pels monarques carolingis els anys 814, 835 i 860, i que l'any 951 reconeixia i actualitzava una butlla del papa Agapet II atorgada al bisbe d'Urgell.

Com a fruit d'aquesta entesa entre el comte i el metropolità l'any 955, Odesind, fill del comte Ramon III, fou nomenat bisbe de Roda per l'arquebisbe de Narbona. Així, Roda esdevenia la seu d'aquell bisbat fins aleshores itinerant o palatí, i l'any 957 el mateix Odesind hi consagrava l'església de Sant Vicenç *ut sedis episcopalis, secundum metropolitane sedis Narbonensis ab Emerico archiepiscopo et patri nostro insertum est atque consensum est*.¹

1. R. ORDEIG I MATA, *Les dotacions de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. 1/2, Vic, 1994, p. 181, núm. 75.

La peculiar dependència quasi sufragània de Roda respecte del bisbat d'Urgell passaria en l'esdevenidor per grans alts i baixos, gairebé sempre vinculats als esdeveniments i als interessos polítics i eclesiàstics dels comtes de Ribagorça, primer, i de la nova dinastia comtal pampilonesa i de la casa reial d'Aragó, més tard.

Si bé l'any 1006, com a conseqüència de la invasió de part del comtat de Ribagorça pel fill d'AlMansor, Abd-al Malik, i de la destrucció de la ciutat de Roda i de la captura del seu bisbe, el bisbe d'Urgell repregué la possessió del bisbat de Roda —confirmada l'any 1012 pel papa Benet VIII— i n'elegí i consagrà el nou bisbe, amb el canvi en la dinastia comtal i la restauració i nova dedicació de la seu de Roda (c. 1028-1035),² Sanç el Major potencià l'allunyament d'Urgell. Malgrat que l'any 1040 el comte-rei Ramir I restablí les relacions amb Urgell i amb Narbona, el seu successor Sanç Ramírez féu una política eclesiàstica independentista i intervencionista que trobà el suport de Roma per mitjà del legat papal cardenal Hug Càndid. El monarca féu i desféu en la creació i deposició dels bisbes de Roda tot prescindint dels drets episcopals urgellesos i del metropolità narbonès, i fins i tot l'any 1077 o 1078 aconseguí un privilegi del papa Gregori VII pel qual la seu de Roda adquiria personalitat pròpia respecte al bisbat d'Urgell, que veuria repetidament negades per la seu romana les seves pretensions. En endavant, el bisbat de Roda s'aniria consolidant i augmentant el seu domini territorial. Traslladada la seva seu a Barbastre, l'any 1099, per butlla del papa Urbà II, els seus bisbes lluitaren per tal de delimitar i assegurar el seu territori jurisdiccional enfront dels bisbats de Barbastre i d'Oscà, fins que el bisbe Guillem Pere de Cornudella, l'any 1149, traslladà la seu episcopal de Roda a la ciutat de Lleida, recentment reconquerida, per a la seva restauració episcopal.³ Els bisbes s'anomenarien de Lleida-Roda, i en endavant l'antiga seu de Roda —amb la seva canònica augustiniana sovint contraposada a la de Lleida— quedà amb el títol de concatedral, títol que conservà encara després de l'any 1787 en ser secularitzada la canònica i reduïda a col·legiata.

Un full d'antifoner visigòtic a l'arxiu de Roda

Tot just feia vint anys de la secularització de la canònica de Roda quan visità el seu arxiu i n'estudià el fons documental el qui seria un dels primers historiadors de la seva antiga seu episcopal. Era el domi-

2. R. ORDEIG I MATA. *Les dotacions de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. 1/2. Vic, 1996, núm. 152.

3. R. D'ABADAL. «Origen y proceso de consolidación de la Sede Ribagorzana de Roda». A: *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. 5. Zaragoza, 1952, p. 7-82. P. KEHR, «El Papado y los reinos de Navarra y Aragón hasta mediados del siglo XII». A: *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. 2. Zaragoza, 1946, p. 7-82.

nicà pare Jaume Villanueva (1763-1824), que els primers anys del segle XIX recorria el país per preparar el seu conegut *Viage literario a las Iglesias de España*.

En la segona part del volum quinzè d'aquesta obra, en tractar-hi el bisbat i la catedral de Roda, el pare Villanueva inventaria i descriu, com té per costum, els principals còdexs i manuscrits literaris que trobà a l'arxiu catedralici. És en aquest context que en un únic paràgraf esmenta tres humils quaderns manuscrits, amb textos dels clàssics llatins i grecs:

[a]: *Fragmentos abundantes de las epístolas de Horacio, ms. del siglo XII,*

[b]: *y otros de Homero;*

[c]: *breve comentario incógnito de algunas comedias de Terencio, ms. en el siglo XIII. Al fin se leen estos versos sobre dicho poeta:*

*Natus in excelsis tectis Carthaginis altæ,
Romanis Ducibus bellica præda fui.
Descripsi mores hominum invenumque senumque,
Qualiter et servi decipiant dominos
Quid meretrix, quid leno doli confingat avarus;
Hæc quicumque leget, sic putet, doctus erit.*

*Este librito tiene por cubiertas parte de un antifonario gótico del siglo X, de que he recibido una muestra.*⁴

Sembla evident que l'interès del pare Villanueva en escriure aquest paràgraf se centrava sobre el tercer d'aquests manuscrits, tant per allò que presentava d'inèdit l'anomenat *epithaphium* de Publius Terentius Afer —que actualment coneixem per altres manuscrits, dels quals el recollí H. Walter—⁵ com per la característica externa del manuscrit, que li cridà especialment l'atenció, atès el valor litúrgic i paleogràfic que presentava.

Perquè s'adonà de l'interès del fragment codicològic que feia de cobertes al manuscrit terencià, el pare Villanueva se'n procurà un retall, a tall de relíquia. Ell mateix, unes ratlles més amunt, s'interessa detalladament per un altre còdex de Roda escrit també en part amb lletra visigòtica, actualment conservat a Lleida, a la catedral, ms. Roda 2.⁶

Malauradament, sembla que cal donar per perdut el manuscrit terencià recobert amb el full d'antifoner visigòtic —si és que ingressà a l'arxiu capitular de Lleida, l'any 1864,⁷ quan l'arxiu catedralici de Roda d'Isàvena hi fou dipositat per decisió governativa.⁸

4. J. VILLANUEVA. *Viage literario a las Iglesias de España*, vol. 15. Madrid, 1851, p. 171.

5. *Camina mediæ ævi posterioris latina. I/1: Initia carminum ac versuum ævi posterioris latinorum*. Göttingen, 1969, núm. 11.627.

6. J. VILLANUEVA. *Viage literario a las Iglesias de España*, vol. 15, p. 169-170.

7. A l'arxiu catedralici de Lleida no he aconseguit consultar l'inventari manuscrit redactat l'any 1864 pel canonge M. DE LASALA Y VILANOVA, *Inventario de los códices de Roda*.

8. F. CASTILLÓN CORTADA. «Catálogo del archivo de la Catedral de Lleida. Fondos de Roda de Isàvena». A: *Aragonia Sacra*, 9 (1995), p. 133-137.

En tot cas, és evident que cal diferenciar-lo, com ja he fet, dels altres dos manuscrits citats conjuntament pel pare Villanueva, i remarcar que no es tracta de l'actual manuscrit Roda 7 de la catedral de Lleida amb el qual recentment ha estat identificat.⁹ De fet, el manuscrit Roda 7 és el primer dels tres manuscrits esmentats, i, com he pogut constatar, és ben sencer i conté, íntegrament, les epístoles d'Horaci, que hi acaben rubricades amb un colofó propi.¹⁰ D'altra banda, aquest manuscrit, tot i haver estat relligat modernament amb tapes de pergamí a la romana, conserva sortosament les seves antigues cobertes, formades per un foli de pergamí provinent d'un leccionari de l'ofici escrit al segle XI, que ha estat descrit per J. Janini, com a guardes anteriors i posteriors del manuscrit, en el seu catàleg de manuscrits litúrgics.¹¹

Curiosament, la notícia sobre el fragment d'antifoner visigòtic donada pel pare Villanueva, potser pel fet de no ser contrastable, no ha tingut rellevància ni esment en el recull de manuscrits visigòtics del professor Millares Carlo,¹² ni en el de fonts manuscrites de l'antiga litúrgia hispànica del nostre pare Jordi Pinell.¹³ Fins i tot Rudolf Beer, en citar els manuscrits ressenyats pel pare Villanueva, ja ometé la referència a aquest fragment visigòtic.¹⁴ Solament se n'ha fet algun recurs històric puntual, sovint abocat a l'error, com en la *Catalunya Romànica*, que, entre altres desencerts, atribueix a l'escriptori catedralici de Roda «les cobertes conservades d'un primer antifoner [que] corresponen en opinió de Villanueva al segle X».¹⁵

Val a dir, però, que més d'un investigador ha cercat infructuosament aquest manuscrit citat per Villanueva. Entre ells cal destacar el musicòleg mossèn Higini Anglès, que en la seva obra *La música a Catalunya fins al segle XIII*, publicada l'any 1931, se'n lamentava,¹⁶ tot posant en circula-

9. Cf. I. M. PUIG I FERRATÉ-M. A. GINER MOLINA. *Índex codicològic del «Viage Literario» de Jaume Villanueva*. Barcelona, 1998, núm. 518. Hi ha d'altres identifications errònies derivades de l'assimilació de la numeració dels còdexs de Roda amb la numeració pròpia del *Inventario de los códices y libros impresos que pertenecen al archivo y biblioteca de la S. I. Catedral de Lérida y estan depositados en el Seminario* (Lleida, Arxiu de la Catedral, Fons Roda, carpeta 23/4), datat l'any 1954, que descriu alguns còdexs de Roda que l'any 1936 havien estat dipositats al Seminari Diocesà per a salvar-los de la crema de la catedral.

10. Els suposats fragments d'obres d'Horaci, Homer i Terenci que hi atribueix el *Inventario de los códices y libros impresos que pertenecen al archivo y biblioteca de la S. I. Catedral de Lérida y estan depositados en el Seminario*, signat l'any 1954 (Lleida, Arxiu de la Catedral, Fons Roda, carpeta 23/4) —publicat sense dir-ho per F. CASTILLÓN CORTADA, «Catálogo del archivo de la Catedral de Lleida. Fondos de Roda de Isábena». A: *Aragonia Sacra*, 9 (1995) p. 137, núm. 2— depenen d'una lectura global i desafortunada del paràgraf del pare Villanueva suara transcrit.

11. *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, vol. 2. Burgos, 1980, núm. 553.

12. A. MILLARES CARLO. *Manuscritos visigóticos. Notas bibliográficas*. Madrid-Barcelona, 1963.

13. «Los textos de la antigua liturgia hispánica. Fuentes para su estudio». A: *Estudios sobre la liturgia mozárabe*. Toledo 1965, p. 109-164.

14. R. BEER. *Handschriftenschatze Spaniens*. Wien, 1894, p. 417, núm. (11).

15. *Catalunya Romànica XVI. La Ribagorça*. Barcelona, 1996, p. 441.

16. H. ANGLÉS. *La Música a Catalunya fins al segle XIII*, Barcelona, 1931, p. 133.

ció la cita del pare Villanueva i preguntant-se: «On ha anat a parar aquest fragment d'un antifonari de segur mossàrab? Si un dia podríem trobar-lo, seria una prova bonica de la pràctica del cant mossàrab a la frontera de Catalunya-Aragó, adhuc en temps posteriors a l'època carolíngia.»¹⁷

Tanmateix, a l'època que Anglès publicà la seva obra, o pocs anys després, algú amb coneixements de paleografia visigòtica tingué a les seves mans el retall que el pare Villanueva s'havia firat a l'arxiu de Roda i que dormia a l'interior d'un dels lligalls dels seus papers conservats a la biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid. Ho testimonia una transcripció no gaire fidel de l'anvers del fragment, escrita en un petit full de paper amb ploma estilogràfica.

Segons afirma el mateix pare Villanueva en el seu *Viage literario*, aquesta relíquia codicològica l'hauria adquirida per donació. «*He recibido una muestra*»,¹⁸ escriu. Però el frare dominicà sembla molt més espontani i explícit en l'anotació que escrigué sobre la camisa de paper amb què el recobrí, on hi diu: «*Este fragmento de canto Gótico lo rasgué de las tapas de un códice de la Iglesia de Roda.*» Tot i que no fa al cas escatir si la seva fou una acció consentida o bé furtiva —com insinua aquesta anotació—, de fet sabem que el pare Villanueva es feia regalar petites peces documentals o simplement les aplegava per tal de salvar-les d'una pèrdua o d'un oblit irremissible. Entre els seus papers no es rar de trobar-hi petits documents, especialment literaris, aplegats a Catalunya, que de vegades palesen haver estat extrets d'un suport librari. Sense anar més lluny, en el mateix lligall dels seus papers que custodiava el retall d'antifoner visigòtic, si cerquem el plec o camisa número 3, que conserva quatre folis literaris, hi llegirem aquesta altra anotació prou eloqüent: *Poesías lemosinas del siglo XIII o XIV, escritas a renglon seguido. Las saque de la Colegiata de Balaguer, donde estaban muertas y perdidas estas hojas, en año de 1808.* I encara, en el plec o camisa número 1 podem llegir-hi aquesta altra: *Este pequeño códice era de la Iglesia de Roda.* En aquest cas es tracta d'un volumet escrit en provençal, d'una vintena de fulls, que recentment n'ha estat extret i incorporat com a còdex 117 de l'Academia de la Historia.¹⁹

El retall, retrobat. Descripció

Els primers dies de febrer de l'any 1990, posat en la tasca de resseguir la documentació del pare Villanueva que es conserva a la biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid, vaig localitzar

17. H. ANGLÈS. *La Música a Catalunya*, p. 127 nota 5 *in fine*.

18. J. VILLANUEVA. *Viage literario*, vol. 15. Madrid, 1851, p. 171.

19. Descrit per E. RUIZ GARCÍA, *Catálogo de la sección de Códices de la Real Academia de la Historia*. Madrid, 1997, p. 525-526.

el retall d'antifoner visigòtic en un dels plecs que formen el lligall-manuscrit 9/4579. La reproducció fotogràfica que vaig obtenir-ne aleshores n'ha esdevingut, paradoxalment, el testimoni, atès que posteriorment aquest retall d'antifoner fou desplaçat i actualment és introbable.²⁰

Es tracta d'una tira o fragment de pergamí de 83 mm de llarg per 217 mm d'ample, que correspon al cap d'un foli d'antifoner, del qual conserva quatre línies de text i part dels marges superior i extern. El retall efectuat pel pare Villanueva afectà únicament i visiblement l'actual vora inferior del pergamí. La disposició de les cares del pergamí és de carn-pèl, i l'escriptura és en minúscula visigòtica dels segles x-xi, a línia tirada, i amb notació musical visigòtica. La caixa d'escriptura és de 175/195 mm d'ample, i la tinta de color marró fosc. La distància interlineal és de 18/20 mm, i al seu interior hi ha escrita la notació musical. L'escriptura és força curada, de *ductus* alt i fi, de mòdul rodó i gran, però un xic irregular.

L'exigüitat del retall limita la constatació d'algunes de les seves característiques paleogràfiques, com ara l'ús de la *i* sibilant; tot amb tot, hi és especialment evident la separació de les lletres en l'escriptura, així com unes lligadures folgades. En l'abecedari hi trobem la *a* oberta, d'extrems punxeguts i inclinats cap a la dreta; l'ús de la doble forma de la *d*, mentre que la *e* testimoniada és la de forma uncial; la *g* minúscula també és uncial (verso: l. 4 *in fine*); la *l* és amplament corbada per la base, i la *m* i *n* tenen petites potes. Les astes de les lletres *b*, *d*, *l*, *l*, no són excessivament altes i acaben amb tret inclinat o sabateta; les astes baixes de les lletres *f*, *p*, *q*, *s* són verticals, alguna d'elles lleugerament inclinada cap a l'esquerra (recto: l. 4 *in fine*). Les pauses cal·ligràfiques imposades per la notació musical estan resseguides en la línia d'escriptura amb una línia contínua (recto: l. 2; verso: darrera línia).

La notació musical, escrita a l'interior de l'espai interlineal, respon a les característiques pròpies dels manuscrits litúrgics hispànics del nord de la península, i en la grafia dels neumes presenta una tendència a utilitzar-ne les grafies quadrades. És de mòdul gran, de tret vertical, curada i vigorosa. El *ductus* és un xic gruixut i emfatitza els trets horitzontals i les angulositats en angle recte.

En el text conservat no hi ha pràcticament abreviatures. Tampoc no hi cap dels signes habituals per a indicar les repeses parcials del text o *petitio*, l'incipit de les quals és escrit a continuació del verset, així com

20. En el plec corresponent hi ha una remissió escrita amb llapis que diu: *El frag. está en la carpeta 120*. Malgrat les gestions realitzades pel personal de la biblioteca, el fragment no apareix enlloc.

també la indicació del *Gloria et honor* amb una *G* majúscula²¹ o bé amb l'abreviatura corresponent.²²

Les inicials que trobem en el revers del fragment són de capital rústica gruixuda, pintades amb tinta vermella i blau verdosa, i ornades amb dents de llop; també ho són en l'únic títol-rubrical *AD MISSAM*, les lletres centrals *MIS* del qual, són de color blau verdós, mentre que les altres són de color vermell.

En la cara de pèl del pergami, que constitueix el revers del fragment, l'escriptura està força esborrada a causa del fregadís degut a la seva reutilització com a coberta exterior, i té algunes *probationes pennae* en lletra carolina de transició. Al centre del fragment hom aprecia uns dobles deguts a la seva adaptació com a coberta, i s'hi veuen perforacions d'agulla atribuïbles al cosit del llom. D'això es dedueix que el foli al qual pertanyia²³ aquest retall recobria un manuscrit de format petit —d'uns 100 mm d'amplada—²⁴ com ja diu el mateix pare Villanueva.

Edició del text

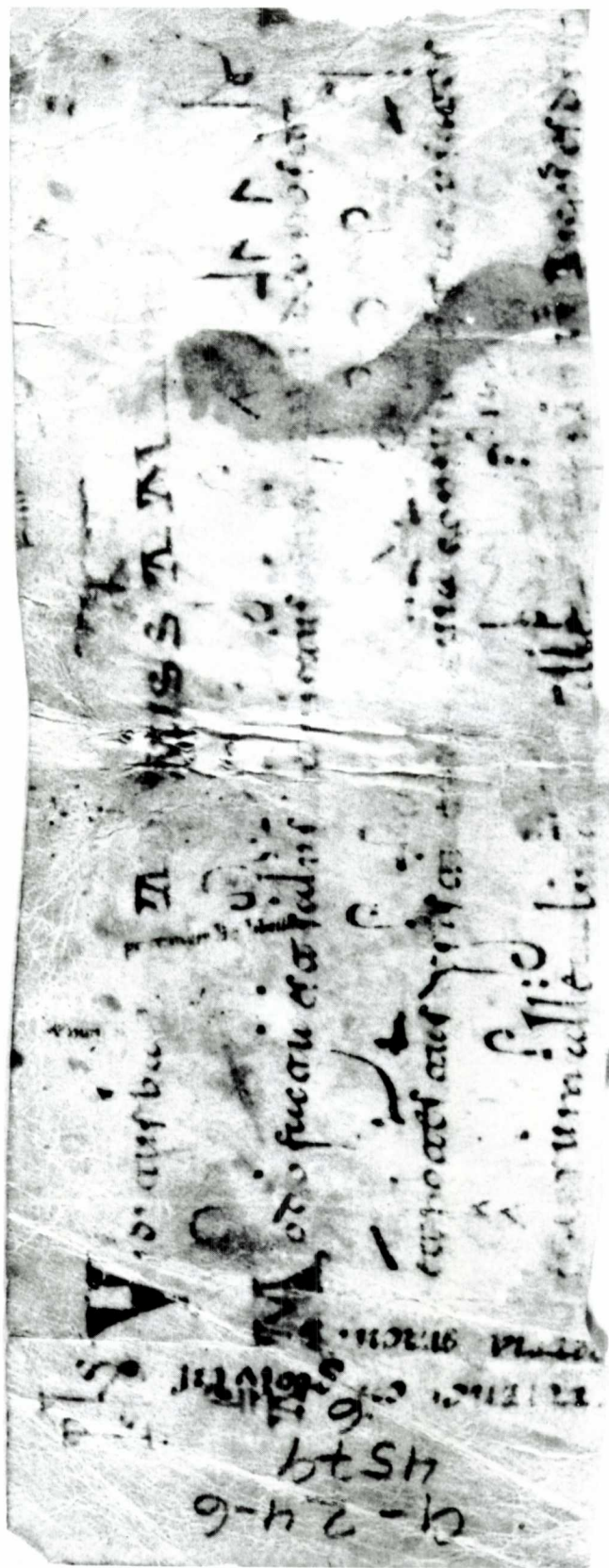
La lectura seqüencial de les cares d'aquest retall de pergami revela que ens trobem amb un fragment o retall del cap d'un full d'un antifoner hispànic o visigòtic, i que els seus textos corresponen als de l'ofici matinal i de la missa del primer diumenge després de l'octava de pasqua.

L'anvers o cara de carn s'inicia amb la darrera part de la primera antifona *ad matutinum* i en conté, sencera, la segona antifona. La cara de pèl, o revers del fragment, comença amb el *psallendum* final de l'ofici matinal, i continua amb la missa del dia encapçalada amb el títol rubrical i la primera part de l'antifona inicial *ad praelegendum*.

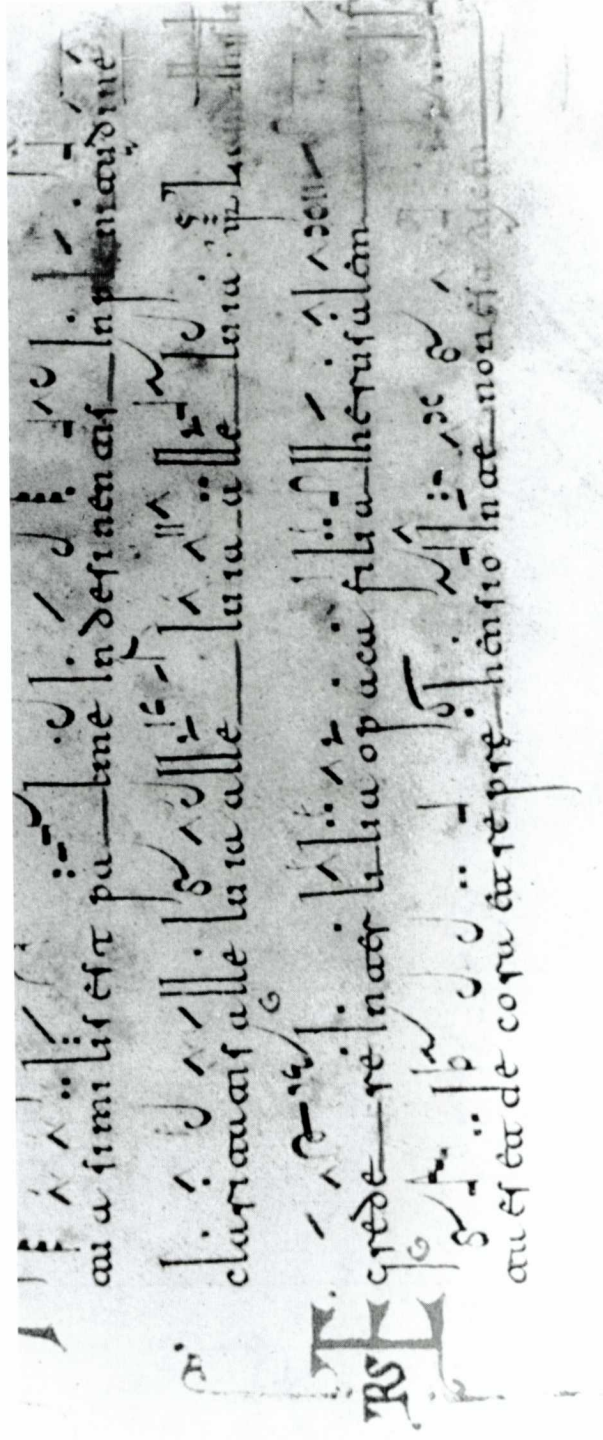
Heus-ne ací la transcripció. Hi conservo les grafies errònies i hi assenyalo amb lletra cursiva les lletres o paraules ara il·legibles.

21. Un ús similar, però en posició diferent, l'assenyalà en l'antifoner de Sant Juan de la Peña L. BROU, «Fragments d'un antiphonaire mozarabe du monastère de San Juan de la Peña». A: *Hispania Sacra*, 5 (1952), p. 62.
22. Hom retroba aquesta pràctica en el mistic de San Millán de la Cogolla (Madrid, Academia de la Historia, Aemil. f, 30, 14v-15v, 17, 19-19v, 22, 23v, 27, 31v, 34, 35, 36v, 38, 41-41v, 45v, 48v, 59, 87, 97, 98v, 116-116v, 120, 121v-123v, 217) tot i dur els signes de represa parcial.
23. A. M. MUNDÓ, «El Commicus palimpsest Paris Lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya». A: *Liturgia* 1, Montserrat, 1956, p. 174, suposava que es tractava d'un bifoli, tal com sovint s'esdevé amb els fragments codicològics reaprofitats com a cobertes.
24. Recordem que el cod. 114 de la RAH, provinent també de Roda, com ha estat dit més amunt, fa 140 x 95 mm.

et non aperta nos suum. Veniat ad ostium quod est
et dicit. In morte animam suam et nos iniquos depu-
at ipsa peccata multorum auferat et iniquita-
tes nostras in se portavit. Ipse nos fecit et ipse

MADRID. Real Academia de la Historia, Ms. 9/4579; revers del fragment de Roda.

SARAGOSSA. Biblioteca Universitaria, Ms.s/n. Antifoner de San Juan de la Peña.

quia pre uolua et non a p r u a os sum. q̄ uia et uolens
 A T u p i d i a i n m o r e a n i m i m i s y m e t n a s i n i q u o s d e p u a u s o r a
 et pre p e c c a t a m u l t a s u m a u l i a e t i n i q u i a t a s n o s t r a s i n s e p o r a t i s q̄ e t h u m i l
 A l i u s l u d i c a n s p e c c a t a n o s t r a p o r a u i a i n c o r p o r e s u o s u p e r b u m
 u a q̄ m u l t i s s e p a r a t i s c u m l u s t i a q̄ a u i u m u s c u l u s u l n e s s a n a a t u m u s

/recto:/

1. |¹ et non aperuit in os suum. VR. Venite adoremus. Quia. G Ipse.|²
2. [A.] Tradidit in morte animam suam et inter iniquos depul³ tatus est. Et ipsa peccata multorum tulit et iniquital⁴ tes nostras in se portavit. VR. Notum fecit. Et ipse. Gloria. Ipsel [... ...]

/verso:/

3. |¹ PSLD. Vidi turbam.

AD MISSAM|²

4. A. Modo facta est salus et virtus et regnum Deo nostro|³ et potestas Xristi eius quia confusus est accusator|⁴ fratrum, alleluia, alleluia. VR. Dignus es Domine.||

Les peces conservades en aquest retall d'antifoner de Roda responen fonamentalment a les de l'ofici *ad matutinum* i a la missa del primer diumenge després de l'octava de Pasqua tal com les tobem en el famós antifoner visigòtic de León (=AL).²⁵ Tanmateix, tot i la coincidència que es dona tant en l'ordre com en l'adscripció de les peces musicals, cal assenyalar que les antífones 1 i 2 *ad matutinum* del fragment de Roda (=AL, f. 193v., 10-12) porten versets diferents al de León; versets, però, que retrobem vinculats a les mateixes antífones en la mateixa tradició A, o septentrional, reflectida en els llibres místics Toledo, ms. 35.4 (=T4),²⁶ i Toledo, ms. 35.6 (=T6).²⁷ El verset *Venite adoremus* de l'antífona 1 de Roda, en el manuscrit T6, 111; i el verset *Notum fecit* de l'antífona 2 de Roda, en el manuscrit T4, 266. També retrobem en el T6, 121 el *psallendum*: *Vidi turbam angelorum multorum*, de Roda núm. 3, que tant en l'antifoner de León (AL, f., 193v., 7) com en l'altre místic toledà T4, 368 veiem assignat a l'ofici vespertí del quart diumenge després de l'octava de pasqua. Són variants, especialment aquesta darrera, possiblement provinents d'una recensió de l'arquetipus. L'antífona inicial de la missa o *praelegendum* també és comuna a l'antifoner de León (AL, f. 190,6) i als místics toledans T4, 278, i T6, 122.

25. *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León*, ed. L. BROU-J. VIVES, Barcelona-Madrid, 1959.

26. Cito l'edició de J. JANINI inclosa en el *Liber Missarum de Toledo*, vol. 2, Toledo, 1983, p. 7-147.

27. Cito l'edició de J. JANINI inclosa en el *Liber Missarum de Toledo*, vol. 2, Toledo, 1983, p. 149-229.

Tipologia litúrgica i codicològica

Totes aquestes peces musicals, llevat de l'incipit del *psallendum* i —com és habitual— els versets, van musicades amb els neumes corresponents; i d'una simple comparació visual entre els neumes del fragment de Roda i els de l'antifoner de León²⁸ es constata que tots dos utilitzen les mateixes melodies, bé que de vegades amb diversa grafia en alguns neumes.

Més enllà d'aquesta coincidència musical, l'estructura i el contingut litúrgics del retall d'antifoner de Roda evidencien que el full i el còdex del qual prové responen plenament a la tipologia d'un antifoner visigòtic pur —com el de León—, és a dir constituït únicament per les peces musicals pròpies de l'ofici diví i de la missa.

Aquesta tipologia litúrgica es correspon també amb la codicològica dels antifoners visigòtics conservats, com ho palesa l'anàlisi comparativa de les característiques formals del fragment de Roda amb altres testimonis d'antifoner pur de la tradició litúrgica visigòtica septentrional. Són el supracitat antifoner de León, els folis de l'antifoner de Silos-I (París, B.N. ms. Nouv. Acq. Lat. 2199, f. 14-16),²⁹ els folis de l'antifoner de Silos-II (Londres, B.M., Ms. Ad. 11695, f. 1-4)³⁰ i els de l'antifoner de San Juan de la Peña (Zaragoza, Bib. Universitaria).³¹

Un càlcul esticomètric aproximatiu de l'extensió que tindrien les peces musicals que ara manquen entre l'anvers i el revers del fragment de Roda ens duria a atribuir-li unes 15/16 línies de text per plana amb les mateixes mides que en el retall conservat: línies de 175/195 mm d'amplada, amb un interlineat de 17/20 mm. Aquestes característiques de la «mise en page» són fonamentalment les mateixes que trobem als antifoners esmentats, que presenten 15 i 16 línies per plana, amb un espai interlinear entre 16/20 mm i una llargada de línia, desigual, entre 160/200 mm, en part condicionada pel mòdul de l'escriptura.

De tots ells, l'antifoner de San Juan de la Peña, amb 15 línies de 185/195 mm, i amb un espai interlinear de 17/18 mm, és el més pròxim al retall d'antifoner de Roda. A aquesta proximitat formal cal afegir-hi encara característiques comunes en la grafia de la notació musical visigòtica septentrional. Tot plegat sembla, doncs, indicar que el còdex al qual pertanyia el fragment de Roda era un antifonari de format i de ca-

28. Cf. *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León. Edición facsímil*, Madrid-Barcelona-León, 1953, f. 189v-190.

29. Cf. M.S. GROS, «Les fragments parisiens de l'antiphonaire de Silos». A: *Revue Bénédictine*, 74 (1964), p. 324-333.

30. L. BROU, «Un antiphonaire mozarabe de Silos d'après les fragments du British Museum (Ms. Ad. 11695, fol. 1-4v)». A: *Hispania Sacra*, núm. 5 (1952), p. 341-366.

31. L. BROU, «Fragments d'un antiphonaire mozarabe du monastère de San Juan de la Peña». A: *Hispania Sacra*, 5 (1952), p. 35-65. Edició facsimilar amb el títol d'*Antiphonale Hispaniae Vetus* (S. X-XI). Biblioteca de la Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1986; S. ZAPKE, *El antifonario de San Juan de la Peña (Siglos X-XI). Estudio litúrgico-musical del rito hispano*, Zaragoza, 1995.

racterístiques tipològiques molt pròximes a l'antifoner de San Juan de la Peña, bé que qualitativament diferents tant pel que fa a l'escriptura, com especialment a la decoració i a la policromia, que en el retall d'antifoner de Roda apareixen més simples i rústiques.

Context paleogràfic

Malgrat les característiques comunes del retall de Roda amb l'antifoner de San Juan de la Peña —que hom suposa escrit al monestir d'aquest nom o bé en algun escriptori pirinenc—³² l'atribució paleogràfica del retall d'antifoner de Roda tampoc no és fàcil. A la insuficiència de referents codicològics visigòtics aragonesos³³ i de la Ribagorça, cal afegir-hi la més que dubtosa subsistència de la litúrgia visigòtica en el territori de la seu ribagorçana.

De fet, de l'activitat de l'escriptori de la seu de Roda fins a mitjan segle XI no se'n coneix gran cosa, però hom creu que en prové la persistència de certs arcaismes gràfics de tradició visigòtica.³⁴ Pel que fa a la seva producció, un cop descartat que en vingui l'anomenat *Còdex de Roda* (Madrid, Academia de la Historia, cod. 78), que fou escrit en lletra visigòtica versemblant a les darreries del segle X en la regió de la Rioja i molt possiblement en la cort navarresa de Nájera,³⁵ actualment només hom atribueix a l'escriptori de Roda el manuscrit Roda 2 de l'arxiu de la catedral de Lleida,³⁶ que conté comentaris bíblics de sant Isidor i de sant Gregori el Gran i que fou escrit a les darreries del segle XI, part amb lletra carolina i part amb lletra visigòtica.³⁷ Més encara, malgrat que resti pendent d'atribució paleogràfica un sacramentari romano-franc (Madrid, Academia de la Historia, Aemil. 52) escrit després de l'any 1065 en minúscula visigòtica per a una església de l'entorn litúrgic de Roda,³⁸ en canvi sembla que cal descartar com a procedents de l'escriptori de Roda

32. A. CANELLAS LÓPEZ, «Consideraciones paleográficas sobre el antifonario mozárabe de San Juan de la Peña». A: *Antiphonale Hispaniae Vetus*. Zaragoza, 1986, p. 36, suposa que hauria estat escrit a San Juan de la Peña o en algun escriptori pirinenc.

33. A. CANELLAS LÓPEZ, «Dos bifolios visigóticos pirenaicos (siglos X-XI) de las Collationes Cassiani». A: *Anuario de Estudios Medievales*, 19 (1989) p. 63-79; A. CANELLAS LÓPEZ, «Paleografía aragonesa de la alta edad media anterior al año 1137». A: *Anuario de Estudios Medievales*, 21 (1991) p. 471-481. Els fragments de *Liber Psalmorum* procedents de Montearagón (Madrid, Archivo Histórico Nacional, códice 1452B,23, olim 1484B-7, i 1241B) són d'escriptura toledana del segle XI (cf. J. JANINI, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, vol. 1, Burgos, 1977, núm. 206; A. MILLARES CARLO, *Corpus de códices visigóticos*, vol. 1, Las Palmas de Gran Canaria, 1999, núm. 140).

34. A. M. MUNDÓ, *Obres completes*, vol. I. Barcelona, 1998, p. 516.

35. M. C. DÍAZ Y DÍAZ, *Libros y librerías en la Rioja altomedieval*. Logroño, 1979, p. 32-42.

36. A. M. MUNDÓ, *Obres completes*, vol. 1, Barcelona, 1998, p. 518. Resta per conèixer la identitat d'un foli escrit en lletra visigòtica trobat a l'arxiu municipal de Roda i citat per A. MILLARES CARLO, *Corpus de códices visigóticos*, vol. 1, núm. 274.

37. L'escriptura visigòtica s'inicia al foli 99v.

38. J. JANINI, «Un singular sacramentario aragonés». A: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 151 (1962), p. 133-150

altres dues peces manuscrites que hom hi situava. Es tracta, per una banda, de dos folis visigòtics d'una Bíblia (Lleida, catedral, ms. Roda 13, guardes),³⁹ i, per una altra, d'un còdex amb les *Collationes* de Cassià escrit amb lletra carolina amb influències visigòtiques (Lleida, catedral, ms. Roda 3).⁴⁰

Si la pregunta sobre la identificació i la localització de l'escriptori que produí l'antifoner testimoniat a través del fragment de Roda són d'un interès innegable, la possible presència d'aquest antifoner visigòtic a Roda —ni que es tracti de la producció d'un escriptori forà— n'hi afegeix un altre d'historicolitúrgic indefugible.

El context litúrgic de Roda

L'adscripció de la Ribagorça al bisbat d'Urgell en els primers anys del segle IX fa pensar que la restauració eclesiàstica d'aquest territori comportà la introducció de la litúrgia romana característica de la nova seu metropolitana de Narbona i adoptada al bisbat urgellenc. Tanmateix, cal preguntar-se si en aquesta regió perifèrica i muntanyenca no hi subsistí el ritu hispànic fins a l'any 1071, en què el ritu romà fou implantat al regne d'Aragó.

Des d'un plantejament que es volia documental, A. Ubieto Arteta,⁴¹ en una aproximació a la política eclesiàstica intervencionista del rei Sancho Ramírez i al seu procés d'acostament a Roma, tracta el cas de Roda com una prolongació del procés de canvi de ritu litúrgic a l'Aragó. Amb la introducció del ritu romà al monestir de San Juan de la Peña el dia 22 de març de l'any 1071, i amb la immediata subjecció romana dels monestirs de San Victorián de Asán i de San Pedro de Loarre —aconseguida pel cardenal legat Hug Càndid i ratificada per les butlles d'Alexandre II, atorgades el 18 de maig de 1071—⁴² els tres grans monestirs aragonesos esdevenien el centre d'irradiació i d'implantació del ritu romà. Al bisbat de la Ribagorça el canvi s'hauria introduït per via episcopal i també amb la reforma del monestir de Santa Maria d'Alaó. És per això que el rei Sanç Ramírez hauria fet depositar al bisbe Salomó (1074) de Roda —suposat defensor del ritu hispànic— i imposat l'elecció del bisbe Ramon Dalmau. Aquest bisbe tot sostraint el monestir d'Alaó de la ju-

39. A. MILLARES CARLO. *Manuscritos visigóticos*, 41; A. MILLARES CARLO. *Corpus de códices visigóticos*, vol. I, nn. 103 i 104. A. M. MUNDÓ. *El Commicus palimpsest*, p. 174 el situava a Roda, però posteriorment el considera d'escriptura visigòtica cordovesa del segle IX, segons reporta J. JANINI, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, vol. 2, Burgos, 1980, núm. 559.

40. A. MILLARES CARLO. *Manuscritos visigóticos*, 40; A. MILLARES CARLO, *Corpus de códices visigóticos*, vol. I, núm. 102; A. M. MUNDÓ. *El Commicus palimpsest*, p. 174, que situava a Roda, ja no ho fa en les seves *Obres completes*, p. 516-518.

41. «La introducción del rito romano en Aragón y Navarra». A: *Hispania Sacra*, 1 (1948), p. 299-324.

42. P. KEHR. «El papado y los reinos de Navarra y Aragón», p. 98-99.

risdicció secular i implantant-hi un grup de monjos vinguts del monestir de San Victorián de Asán (1078), hi hauria introduït el ritu romà. L'extensió del nou ritu pel bisbat, l'hauria culminada el bisbe amb la reforma de la canònica de la catedral de Roda.

Val a dir que aquesta explicació no té suficient suport documental, i ja d'entrada resulta molt rar que el bisbe Salomó, monjo de Santa Maria de Ripoll, fos un decidit partidari del ritu hispànic. Més encara, no es veu enlloc el suposat «*reproche indirecto contra la adopción del oficio romano en la sede de Roda*» que el bisbe Salomó⁴³ hauria fet al rei vers l'any 1095 en una carta que li adreçà relativa a alguns drets de la seu de Roda; i pel que fa a l'acció del bisbe Ramon Dalmau, l'home del rei, no es pot assimilar simplement la seva reforma i redotació de la canònica de Roda (1092-1093)⁴⁴ amb el canvi de ritu. D'altra banda, resultaria molt estrany que en el moment de desvincular-se definitivament del domini del bisbat d'Urgell, el bisbe de Roda n'adoptés aleshores la tradició litúrgica catalanonarbonesa, reflectida de manera eminent en el famós sacramentari i pontifical denominat de Roda (Lleida, catedral, ms. Roda 16), i que també es constata en l'anomenat pontifical de Sant Ramon, bisbe de Roda-Barbastre (Tarragona, Bib. Pública, ms. 26) escrit vers l'any 1120. El més normal hauria estat l'adopció de llibres litúrgics de tipus romà franc utilitzats a l'altra banda del Pirineu, com ara el supracitat sacramentari Madrid, Academia de la Historia, Aemil. 52, o bé el model del sacramentari romà cluniacenc (Montserrat, Abadia, ms. 851) adaptat durant la segona meitat del segle XII a l'Alt Aragó, i possiblement provinent del monestir de San Victorián de Asán⁴⁵ (Sobrarb).

Si existí una praxi residual de la litúrgia hispànica a la Ribagorça, sembla que la situació havia de canviar necessàriament l'any 955 quan el comte de Ribagorça arribà a una entesa amb l'arquebisbe-metropolità de Narbona per tal de regularitzar-hi la situació canònica del bisbe que s'havia instituït i crear-hi la seu de Roda. Per raons jurisdiccionals i polítiques, resulta inversemblant que l'arquebisbe-metropolità tolerés en la nova sufragània una litúrgia radicalment diferent de la romana, que, a més, era estigmatitzada per la crisi adopcionista.

En aquest sentit, és molt significatiu que els títols dels llibres litúrgics que apareixen en les dotalies d'algunes esglésies ribagorçanes consagrades pel nou bisbe Odesind (955-976) siguin plenament romans: l'any 957 en la dotalia de la mateixa catedral de Sant Vicenç de Roda; i en el seu entorn més immediat, els trobem vers els anys 957-960 en la dotalia de Santa Cecília de Fontova, i l'any 972 en la de Sant Esteve de Mall.⁴⁶ Tam-

43. A. UBIETO ARTETA. «La introducción del rito romano», p. 314-315, en referència al text publicat per J. VILLANUEVA, *Viage literario*, vol. 15, p. 355-356.

44. J. VILLANUEVA. *Viage literario*, vol. 15, p. 301-306.

45. A. OLIVAR. «El sacramentario aragonés Ms. 815 de la biblioteca de Montserrat». A: *Hispania Sacra*, 17 (1964), p. 62 i 97.

46. R. ORDEIG I MATA. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, vol. 1/2, nn. 75, 78, 89.

bé ho són els de la dotalia de Sant Pere de Llastanosa (any 988)⁴⁷ i els de la de Sant Climent de Rallui (any 1007),⁴⁸ ambdues esglésies consagrades pel seu successor, el bisbe Eimeric (976-1017), home d'ascendència narbonesa, familiar de l'arquebisbe-metropolità de Narbona,⁴⁹ que difícilment podia conèixer el ritu visigòtic, i menys encara avenir-se a celebrar-lo; i encara podríem afegir-hi els llibres de la dotalia de Santa Maria de les Roques (Güell), datada l'any 996 però confegida al segle XII.⁵⁰ Retrobem igualment els habituals missal, antifoner i leccionari de la missa romana, l'any 1023, en la dotalia de l'església de Santa Maria de Nocelles,⁵¹ dedicada pel bisbe Borrell (1017-1027), que havia estat elegit i consagrat a la Seu d'Urgell.⁵²

Com si no fora prou, és precisament en aquests primers anys del segle XI, durant el pontificat del bisbe Eimeric o bé del seu successor el bisbe Borrell —potser en ocasió de la recuperació del territori de Roda (1018) i de la reconstrucció de la seva seu—, que hom data paleogràficament el sacramentari-pontifical procedent de Roda d'Isàvena (Lleida, catedral, ms. Roda 16)⁵³ però escrit versemblantment en terres urgelleses per a la catedral de Roda.⁵⁴ Es tracta d'un llibre romanofranc i un dels principals representants de l'ordinari o ritual pontifical confegit en el segle IX —en el canvi de litúrgia a Catalunya derivat de la política carolíngia i de la crisi adopcionista— pels liturgistes de la seu metropolitana de Narbona, que hi inclogueren textos no eucarístics i *ordines* hispànics en els sacraments i sacramentals per als quals no trobaren un equivalent, o bé cregueren que havien de conservar-se per la seva popularitat, això sí, inserits en el nou marc litúrgic romà.⁵⁵

Res, però, més lluny d'aquesta supervivència de materials hispànics a l'interior de l'estructura romanofranca de la litúrgia catalanonarbonesa, que una pretesa simultaneïtat o mixtura de la litúrgia o dels llibres litúrgics romans i hispànics⁵⁶ en alguns territoris perifèrics o aïllats; l'estructura de les dues litúrgies és totalment diferent. Més encara, malgrat que hom accepti algun retard en la penetració inicial de la nova litúrgia

47. R. ORDEIG I MATA. *Les dotalties de les esglésies de Catalunya*, vol. 1/2, núm. 106.

48. R. ORDEIG I MATA. *Les dotalties de les esglésies de Catalunya*, vol. 1/2, núm. 123.

49. R. D'ABADAL. «Origen y proceso de consolidación de la Sede Ribagorzana de Roda», p. 38-39.

50. R. ORDEIG I MATA. *Les dotalties de les esglésies de Catalunya*, vol. 1/2, núm. 112.

51. R. ORDEIG I MATA. *Les dotalties de les esglésies de Catalunya*, vol. 1/2, nn. 123, 142 i 163.

52. J. VILLANUEVA. *Viage literario*, vol. 10, p. 291-293.

53. J. R. BARRIGA PLANAS. *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda. Cod. 16 de l'arxiu de la Catedral de Lleida, c. 1000*. Barcelona, 1975.

54. L'esment de sant Vicenç en les lletanies de la nit de pasqua sembla un indicatiu vàlid segons J. R. BARRIGA PLANAS, *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda*, p. 84.

55. M. S. GROS, «La liturgie Narbonnaise témoin d'un changement rapide des rites liturgiques». A: *Liturgie de l'église particulière et liturgie de l'église universelle*, Roma 1976, p. 143-150.

56. L'afirmació de J. R. BARRIGA PLANAS, *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda*, p. 77, és insostenible. La cita d'A. M. Mundó invocada en la nota 86 afirma exactament tot el contrari.

imposada des de Narbona, els llibres litúrgics del segle x a Catalunya són plenament romans; i quan en els inventaris n'apareix algun amb títol de tradició visigòtica, qui sap si per simple contaminació de títols, el trobem sempre esmentat enmig de llibres de tradició romana segura.⁵⁷

* * *

A tall de corol·lari es pot afirmar que el fragment d'antifoner visigòtic pur de l'arxiu de Roda d'Isàvena és totalment estrany al context litúrgic romà que trobem reflectit al voltant de la seu de Roda almenys des de mitjan segle x, en ser erigida i constituïda com a sufragània per l'arquebisbe metropolità de Narbona. Per això sembla que cal cercar la seva producció en un escriptori forà, llevat que provingués de l'escriptori d'algun monestir de la Ribagorça on subsistís residualment la litúrgia hispànica o visigòtica. Codicològicament, el fragment de Roda és la relíquia d'un còdex notable per l'escriptura, la notació musical i el format, i presenta les mateixes característiques tipològiques que els antifoners visigòtics conservats. Les seves peculiaritats en la grafia de la notació musical visigòtica pròpia dels manuscrits litúrgics septentrionals el fan pròxim a l'antifoner visigòtic de San Juan de la Peña, juntament amb el qual aquest fragment de Roda d'Isàvena és un dels dos únics testimonis de llibres litúrgics hispànics coneguts en les terres pirenaicoaragoneses.

57. A. M. MUNDÓ, «El Commicus palimpsest Paris Lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya», p. 236 i 239.